

АЛЕКСАНДРА С. КОСТИЋ ТМУШИЋ¹

Универзитет у Приштини са привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Катедра за српску књижевност и језик

ЕСХАТОЛОШКИ ОКВИР ВЛАДАРСКИХ ЖИТИЈА АРХИЕПИСКОПА ДАНИЛА ДРУГОГ

Сажетак

Рад *Есхатолошки оквир владарских житија архиепископа Данила Другог* има за циљ да прикаже како је есхатологија утицала на развој старе српске књижевности и колико су писци тога времена користили есхатолошке мотиве у својим делима. На примеру Данилових краљевских житија, приказаћемо најразличитије видове покајања. Све личности о којима пише Данило Други, скрушено су оплакивале и окајавале свој грех. Дело Данила Другог се може схватити уколико се зађе у суштину кајања; какви су разлози довели до покајања, како личности осећају и доживљавају свој грех и на који начин желе да очисте своју душу. Књижевно стваралаштво Данила Другог је извориште есхатолошких тема и мотива, те представља изазов, али и одговорност да се приступи истраживању овог проблема.

Кључне речи: стара српска књижевност, есхатологија, Данило Други, житија.

Есхатологија је систем религиозних учења и представа о крају света, искупљењу и загробном животу, о судбини космоса и свега што постоји. Она је теолошка наука о последњим данима, али не само у временском него и у егзистенцијалном смислу, односно, учење о успостављању вечног живота или Царства Божијег, које ће се десити на крају историје, Другим доласком Господа Исуса Христа. Међутим, есхатологију не треба поистовећивати са

1 aleksandra.kostic.tmusic@pr.ac.rs

Другим Христовим доласком, јер она означава стање крајњег преображавања или нову егзистенцију. Сви хришћански напори, подвизи и врлине имају за циљ васкрсење мртвих, а човеков живот након смрти природна је и логична последица његовог живота у овом свету. Есхатологију теолошки треба разликовати од „апокалиптицизма“ који се појављује кроз еуфорично веровање да су управо сада и овде „последња времена“. Такође, њу треба разликовати од прогнозирања будућности заснованог на законима научне узрочности. Есхатолошко царство има за циљ вечност, а не крај, затим преображај природе, вечни живот, чиме есхатологија подразумева заједништво са Богом, слободу од свега, господарење над свим, па и над историјом.

Есхатолошким темама, мотивима и идејама обилује *Библија*, а како је била основни извор старим српским писцима, сасвим разумљиво је што се есхатолошко учење налази у средњовековним текстовима. Учења о есхатолошком имају елементе префигурације у неким катастрофичним старозаветним догађајима, као што су потоп и уништење Содоме и Гоморе. Само *Јеванђеље* указује на многа обележја распада човечанства; ратови, глад, буне, помор. Поред *Библије* велики утицај на старе српске писце извршили су свети оци. „Оно што је до сада истражено јесте да су на средњовековне српске писце утицали: Свети Јован Лествичник, Свети Јован Златоусти, Свети Григорије Богослов, Свети Григорије Ниски, Свети Кирил Скитополски, Атанасије Александријски, Симеон Нови Богослов, Свети Јефрем Сирин и други“ (Костић Тмушић, 2015, стр. 35).

Есхатолошка група текстова Светог Јефрема Сирина представља поље на коме се најбоље осетио утицај на писце старе српске књижевности. Јефремова есхатологија се бави свим њеним аспектима: Други Христов долазак, Страшни суд, посебни суд, митарства, васкрсење, царство небеско, разлучење душе од тела; што се и огледа у краљевским житијима Данила Другог: Житију краља Драгутина, краља Милутина и краљице Јелене.

Крај света је повезан са разарењем и преображајем природе. Последње време наступиће када се зло умножи, природа ће се распасти – нестаће греховно време – настаће време правде, а све ће се то десити кроз катастрофе (Мијач, 1988, стр. 95). Време ће нестати као историја зла и неправде, рата и крвопролића, болести и смрти, јер време, овакво какво је, није у стању да прими апсолутни живот и оно се, као такво, укида да би се тај живот остварио у пуноћи небеске стварности, Божије вечности. Време је могућност за остварење Божије воље. Испуњење времена је могуће у Христу. Исус, који је у једној злој историји разапет и васкрсао, као Господ времена, открива се на крају времена (1988, стр. 98).

Постоје два филозофска учења о смрти: 1) материјализам; смрт је крај и граница човековог бића, после које нема више ничега, 2) идеализам; по коме је смрт растављање бесмртне душе и смртног тела (1988, стр. 59–60). Са теолошког становишта, које је једино логички исправно, смрћу нестаје људско биће, онај који је биолошки постојао, у том облику, не постоји. Смрт је, заиста, крај човековог живота у квалификованом смислу, та чињеница се у *Библији* нимало не идеализује и не пориче, јер свако мора умрети (1988, стр. 60–61). Након смрти, како православна догматика учи, долази до раздвајања душе од тела. Тело се распада, а душа остаје да живи, праведне душе настављају да живе у привременом и непотпуном блаженству, а грешне у привременом и непотпуном мучењу. Након Свеопштег суда, уколико се тежина греха покаже преовладавајућом, душа одлази у пакао, док праведне душе се удостојавају рајског блаженства.

Можда најдоминантнији есхатолошки мотив у старој српској књижевности јесте Страшни суд. После васкрсења мртвих, наступа Свеопшти суд, мада је и васкрсење један чин тога суда, јер су мртви пробудјени за вечно битисање. На том суду, Христос је судија, Њему припада достојанство тога суда. Он ће доћи на суд као искупитељ, ради свршетка свога искупитељског дела, да би се обелоданило како се човечанство користило заслугама искупљења. Критеријум суда је љубав према Христу и другима, она је једина норма како опредељења у животу, тако и деобе на суду (1988, стр. 82–83).

Оно што су средњовековни владари, а касније светитељи знали, јесте да рај и пакао зачињу на земљи. Рај и пакао нису само категорије вечне будућности, него по својој суштини, настају већ у садашњости. Стање раја и пакла су, у неким стадијумима, већ у људима и међу људима, што би се могло неком психо-соматичком и социолошком анализом проверити. Рај је осећање или доживљавање Бога. Бити у Њему значи бити, својом душом, у рају. Са друге стране, пакао је осећање или доживљавање ђавола. Ко осећа или доживљава ђавола у себи, већ је у паклу, јер где је ђаво тамо је и пакао. Они који су такви, који немају Христа у души него ђавола, могу мислити да живе, а у ствари су мртви: „Имаш име да си жив, а мртав си“ (1988, стр. 86).

Царство је, као духовна стварност, скривено у душама верујућих и на тај начин, већ је наступило, док ће се његова пуноћа објавити и успоставити у последњи дан. У ово Царство не могу да уђу грешници, чежња треба да буде испуњена садржајем моралног усавршавања, цео земаљски живот је припрема за вечни живот. Вечна небеска кућа гради се овде на земљи кроз процес „преоблачења“ из смрти у живот. Есхатолошко испуњење вечног живота предстоји, али се оно сад почиње догађати, смрт ће се тада усавршавањем по-

бедити, а коначно ће бити побеђена устајањем из мртвих и наступањем новог еона. Као што ће се у даљем току рада представити, наши стари писци и њихови јунаци поседују парусијску свест, чији је континуитет у старој српској књижевности евидентан. Мотив Царства Небеског се још више појављује у српској литургијској поезији, него у хагиографској књижевности. О томе сведочи корпус служби српским светитељима, који, на есхатолошком плану, афирмише идеју о досезању „вишњег горњег Јерусалима“, а на естетичком симболику светлости (Бојовић, 2004, стр. 13).

Након Христовог Другог доласка, чиме ће настати коренити преврат у физичком и духовном свету, нестаће стари, греховни и настаће нови, праведни свет Божији. Нови свет јесте успостављање првобитне Цркве, тај свет је стваран. Царство Небеско ће бити савршено, свет из кога је удаљена свака неправда, неће бити ништа старо, већ све ново. У садржај новог света Божијег „улази унутарње богатство личности и позитивна социјална стварност човечанства“ (Мијач, 1988, стр. 104).

Сваки нараштај доживљава своје време као последње, као време коначног сусрета са Христом у његовом другом доласку, зато већ код Светог Саве налазимо велики број есхатолошких идеја. Овакву свест негују и сви српски владари и светитељи. Међутим, док је XIII век у српској књижевности означен као век светлости и љубави, где се само назиру есхатолошки мотиви, XIV век сав је у знаку есхатолошких тема и мотива.

На самом почетку XIV века јавља се писац архиепископ Данило Други, који је у своје дело уградио мноштво есхатолошких мотива и у потпуности прихватио лексички фонд Јефрема Сирина. Његово дело, пропорционално гледано, садржи највећи корпус есхатолошких идеја. Време Даниловог игумановања било је време великих духовних немира и сталних ратних недаћа на Светој Гори и Хиландару што је имало утицај и на његово схватање овоземаљског света и живота. Архиепископ Данило се, дакле, формира првенствено под утицајем исихаста, Јефрема Сирина и Јована Лествичника.

Најчешћи мотиви у делу Данила Другог су мотив покајања и мотив оплакивања душе; поред њих, јавља се и мотив смрти пре смрти и суда пре суда, који су карактеристични и за Светог Саву, монаха Јефрема и Димитрија Кантакузина. Дела Данила Другог садрже најразличитије видове кајања личности због грехова. Сви су они скрушено оплакивали свој грех и умрли као покајници. Данилова дела могу се схватити једино уколико се разуме суштина кајања, какви су разлози довели до покајања, како личности осећају свој грех и на који начин намеравају да очистите своју душу.

Сва житија која је написао архиепископ Данило као интегративни мотив имају мотив покајања, а спознање грешности и интензитет покајног тона су достигали врхунац управо у интерполарним прелазним жанровима, те је реч о „сложеној комбинацији жанрова“ (Мак Данијел, 1988, стр. 12). Предуслов спасења јесте покајни дух; на многих местима опомиње се душа, којој се поручује да се присећа своје скоре смрти и растављања од тела. Инспириран есхатолошким мотивима, пре свега мотивом смрти и пролазности, краљ Драгутин ће у својим унутрашњим монолозима указивати на значај покајања, плача, дара суза. Краљ Милутин говори: „Покајања не стекох, а такође ни суза“ (Данило Други, 1988, стр. 134), док краљица Јелена истиче: „Оплакуј себе, душо, због толиких зала која си учинила, јер где су сузе ту је и Божија милост“ (1988, стр. 83).

Архиепископ Данило је састављао само житија оних владара које је познавао и често сусретао у животу. Он наводи и места на којима се шта дешава, што даје знатну црту веродостојности његовом сведочењу. Данило „није тежио литерарној виртуозности као што су то пре њега чинили други писци“ (Петровић, 1988, стр. 38). Стваралачке способности Данила Другог су такве да сведоче и о необично повољној духовној клими која је постојала у Србији у првој половини XIV века, периоду у коме је Србија подигнута краљем Милутином и спремна да доспе до степена царства за време владавине Милутиновог унука.

О значају покајања, дару суза и могућности спасења како би се приближило Богу у овим житијима говори на многим местима. Преплитање плачевне и молитвене интонације посебно је истакнуто покајним духом као предусловом спасења. Управо прва етапа човековог духовног настојања јесте довођење душе у стање покајања. Покајање се састоји у унутрашњем одрицању од света и стицању новог устројства ума. Архиепископ Данило нам говори како су они пред којима се клечало, који су имали сво богатство и славу осећали страх од смрти и Страшног суда. Ни њих не заобилази покајање, оно им је потребно да би задобили вечни живот, а не богатство и овоземаљски сјај. Краљ Драгутин казује: „Јер бол од геене очекује ме, вечне узе и тама крајања, отровни црв, шкргут зуба, скрб и туга огњене реке“ (1988, стр. 61) Инспириран овим есхатолошким мотивом смрти и пролазности, краљ Драгутин ће у свом унутрашњем монологу указивати на значај покајања, плача и дара суза.

У *Житију краљице Јелене* проналазимо мноштво есхатолошких мотива, који су у складу са православним учењем. Из православне есхатолошке мисли преузето је и учење о посебном суду које следи одмах након смрти. Исто

толико осетљив на моћ и почаст колико на молитву, у сталном упоређивању успеха и славе и пролазности човечјег живота и беде људског бића, Данило се не изненађује и све га једнако занима; рат колико литургија, двор колико манастири, раскош колико сиромаштво, грех колико казна, што је најбоље видљиво у *Житију краља Милутина*. Неопходно је да се греси из младости отклоне, а најмоћнији лек за то су кајање и плакање. Једини пут од земље ка небу, једини пут људске душе ка Богу јесу сузе покајања. Краљ Милутин пред очима има страшни суд и страшне муке које чекају човека, зато и позива на покајање и живот проводи у непресушним сузама.

Пишући о краљици Јелени, архиепископ Данило гради лик жене која се каје због грехова из младости и која непрестано чини добра дела. У уводном делу житија саопштава се нешто што би се могло узети као космолошка идеја: „Он је једини Бог догова и Господ над Господарима, створитељ свега видљивог и невидљивог створења, неприступна светлост и живот свега, који је утврдио небеса мудрошћу и основао земљу на ничем“ (Данило Други, 1988, стр. 79). Ретко се дешава, може се чак рећи да је изузетак „да се једно средњовековно житије ставља у оквире стварања света; поглед средњовековног хришћанина више је окренут крају живота, завршетку земаљске егзистенције, него њеном пореклу. То је у складу са општом оријентацијом хришћанске мисли ка последњим стварима, крају светске историје, она је више наука о спасењу и избављењу него о почетку света и века“ (Павловић, 2000, стр. 212).

Након добијања земље од свог сина, а после смрти мужа, Јелена схвата да је свако земаљско добро привремено и пролазно и да треба ићи путем који води у непролазно, вечно и бесмртно. Јелена се каје и свакога дана приноси Богу молитву говорећи:

„А мене грешну и недостојну рабу своју не презри, да се не порадује непријатељ мој због мене, јер знам да си близу скрушених срцем и спасаваш смерне духом. Зато треба да се прво бојим Твога светога имена и да у свему чиним вољу Твоју, по Богооцу Давиду. „Почетак премудрости је страх Божји.“ Дај ми извор суза, да омијем душевне нечистоте. Ако се трудимо да сабирамо земаљско благо, која нам је корист од тога? Све то слично сенци пролази и као снови онога који устаје“ (Данило Други, 1988, стр. 82).

Мотив сенке је чест мотив српске есхатолошке књижевности, њега срећемо код многих средњовековних писаца. Псаламски симбол пролазности је сенка „Човек је као ништа, дани су његови као сен који пролази“ (Пс. 144, 4). Ишчекивање осмог века прати мисао да је суд већ пред вратима. То је изрицање опомене грешнима и давање наде праведнима. Ишчекивање суда је управо оно време у којем најбоље сазрева свест о грешности или покајању.

Свест о разделници времена и доласку суда у *Житију краљице Јелене* испољава се у једном Јеленином монологу:

„Ево видим, Владико мој, спасе Христe, да приспе конач души мојој и сада ме чека други век, и ево сам као неплодна смоква посечена љутом и страшном смрћу. Но знам Те као доброга Бога, који се више радује због једног грешника који се каје, него због деведесет и девет праведника, који не требају покајања. Но молим те Владико, не погуби мене у овом времену са мојим гресима“ (1988, стр. 84)

На мисао о потреби кајања и исповедања умногome су утицале поуке свeтих отаца из Јерусалима, Синаја и Свeте Горе. Јелена се сећа својих грехова и о њима обавештава духовне оце шаљући им уз писма и многе друге дарове. Духовни оци са којима је вршила преписку саветују Јелену на следећи начин:

„Ако хоћеш, можеш земаљским царством искупити небесно, и узићи ка небесноме цару, веселим ногама. Знаш град наш, у коме ћемо живети. Зашто да у туђем спремамо села и здања и сујетне станове? Ако ове спремамо у овом веку, то је у туђем граду познато, и нека нико не чека да се врати у свој тј. вишњи Јерусалим“ (1988, стр. 86).

У житију се казује како је Јелена говорила својим синовима да остану у љубави. То је поука и Данилова упућена наследницима. Блажена краљица казује те речи синовима, а Данило их исписује као опомену њеним унуцима. Било је много разлога за страховање шта ће бити након Милутинове смрти. Потреба за помирењем и братском љубављу био је Данилов став, изражен кроз Јеленине изјаве и опис посете снаха Симониде и Кателине њеном гробу. Јеленин говор је упутство синовима да живе у братској љубави, како би угодили Богу и бранили своју очевину. Данило каже да су синови послушали Јелену, али и Данилу је јасно да то помирење није коначно. У обраћању синовима Јелена им говори да увек пред очима имају Господа, јер доћи ће велики дан када Господ неће гледати ко је каквог порекла већ какав је човек. Једина нада на страшном суду је Богородица, зато је краљица Јелена у својим молитвама и помиње. Као велика хришћанка, сматра да то није довољно, зато жели да уз помоћ Божију подигне храм у име пресвете Богоматере, не би ли јој она била молитвена заступница у дан судњи.

У *Житију* се јавља и мотив смрти пре смрти који срећемо и код многих других писаца, а који је преузет од Јефрема Сирина. Краљица Јелена каже:

„Ево мртва сам и пре моје смрти, и пре бесконачне муке сама себе мучим очајањем својим. Која ће ме реч избавити у дан Страшнога твога доласка, не имајући да ти принесем добра дела?“ (1988, стр. 88).

Из православне есхатолошке мисли преузето је и учење о посебном суду који следи одмах након смрти. Тако се идеја о митарствима и посебном суду, када душа полаже рачун за дела која је учинила током живота, да би према њима добила делимично блаженство или казну препознаје и у речима краљице Јелене:

„О љуто је мени грешној! Јер умирем са гресима мојим и ваздушна митарства чекају ме; одмах ћу бити од њих истраживана. Но удостоји ме, Госпoде, недостојну рабу Твоју да примим подобје монашкога образа, ако и нисам достојна. Но Ти, добри, буди милосрдан мени грешној, да будем достојна да се прибројим у збор оних, који су Ти угодили“ (1988, стр. 97).

Спасењу душе и уласку у царство небеско подређен је у крајњој линији сваки подвиг самоусавршавања и аскезе, па отуда и опомена, као стално присутни мотив у животописима српских владара. Краљица Јелена је свесна краткоће и пролазности живота у овом сујетном свету зато толико брине за своју душу и моли Господа за спас. „Већ у првом стиху она истиче како све (преостало) време треба посветити покајању, да би се дочекао дан спасења“ (Костић Тмушић, 2007, стр. 116).

Јелена у сваком моменту изговара молитве које су често прожете плачем. Молитва је духовно стање прибраности и усредсређености, у којем човекова душа ништа не тражи сем Божије присуство. „Свако који моли примиће и који иште наћи ће“ (Мт. 7, 8). Говорећи о животу и покајању краљице Јелене, која је увек „топлим сузама квасила лице своје“ и која се молитвеним тоном обраћала и женској заштитници и посредници – Богородици, Данило открива много о њој. Веома је битно да се зна да „постоје сузе покајања, када душа зажели вечна блага, и оне су веома слатке и корисне. И постоје сузе раскајања тамо, где су ‘плачи и шкргут зуба’ (Мат. 8, 12) и то су сузе горке и непотребне, зато што су сасвим без успеха, када нема времена покајања“ (Бојовић, 2003, стр. 64). У *Житију краљице Јелене*, али и у другим житијима, присутне су сузе покајања које су у потпуној сагласности са духом у којем су животи краљева и архиепископа исписани.

Свети Јован Лествичник је говорио: „Свакој речи претходи мисао. А сећање на смрт и на грехе претходи плачу и ридању“ (Лествичник, 2009, стр. 69). Такође се у *Светом њисму* каже: „Онда Исус, када је виде где плаче и где плачу Јудејци који дођоше с њом, потресе се у духу и сам се узбуди“ (Јн. 11, 33). И код Јефрема Сирина имамо сличну мисао: „Буди душо лекар самој себи; у крајњој мери, оплакуј своје ослепење“ (Сирин, 2014, стр. 20). Овакве мисли и сећање на грех довели су Јелену до покајног плача и она говори о важности суза и мољења: „Дај ми извор суза, да омијем моје душевне нечисто-

те“ (Данило Други, 1988, стр. 84) У њеним плачевима јасно је истакнута забринутост због протока времена и његовог недостатка да се испуни покајање и очисти од грехова. Покајање је могуће једино у овом свету, када оно прође сваки труд је узалудан. „Завршетак овог плача је трансформисан у молитвено обраћање Господу како би се добило довољно времена, јер управо сви њени плачеви јесу мотивисани недостатком покајања“ (Бојовић, 2011, стр. 13).

У *Житију краљице Јелене*, као што се из наведеног види, проналазимо мноштво есхатолошких мотива, који су у складу са православним учењем. За глорификовње Јелениног лика архиепископ Данило је имао разлог и у томе што је она била пореклом католикиња и у добрим односима са католичком црквом; иако још за живота портретисана као православна монахиња у капели манастира Св. Ђорђа у Расу и у цркви Св. Ахилија у Моравицама, задужбини свог старијег сина, требало је њеним животописом потврдити колико је била одана православљу. Други разлог се налазио у њеним истинским врлинама.

Разлоге писања *Житија краљу Драгутаину* најбоље објашњава мисао Димитрија Богдановића: „Свако житије служи стварању или ширењу култа одређеног лица, а овај култ је жива успомена на чињеницу једног моралног преображаја, једне успеле реализације Христових заповести и јеванђелских идеала“ (Богдановић, 1997, стр. 73). На примеру живота краља Драгутина Данило је могао да прикаже како један хришћанин треба свој живот да усмери Богу и да је уз помоћ покајања могуће да се човек врати на прави пут.

Као и у *Житију краљице Јелене* и овде се на више места наглашава пролазност земаљског богатства. Завршавајући опис Драгутиновог насилног презимања власти од оца, који није хтео да му уступи један део земље, Данило се обраћа читаоцима: „Видиш ли, о мили, као свршава слава и земаљско богатство“ (Данило Други, 1988, стр. 55). Након тога следи савет краљице Јелене сину Драгутину да не треба много да се труди око сакупљања материјалних добара, јер „други ће се обогатити твојим“ (1988, стр. 56). Данило Други још поручује: „Ако се трудимо да сакупљамо земаљско благо, која нам је корист од тога све то слично сенци пролази и као снови онога који устаје ишчежава“ (1988, стр. 58).

Драгутин је свестан да је тако стекао велики грех и да се целог живота мора кајати. Након предаје престола Милутину он одлази у Мачву и тад почиње његово кајање и подвизавање. Грешник пред собом зато што је оцу одузео престо, Драгутин се предао животу испуњеним самим подвизима: скинуо је са себе скупоцене хаљине и златан појас, облачио се у искрпљене и поцепане

хаљине, опасивао се ужетом од сламе и ископао у земљи гроб, легао на трње и оштро камење, а злато и бисере је поделио, двадесет и три године живео је са женом као брат са сестром, да би се пред смрт замонашио и добио име Тео-октист. Данило говори да не може да нађе речи којима би исказао Драгутинове подвиге и страдања, молитве и свеноћна стојања и бдења.

Као што смо видели у *Житију краљице Јелене*, тако се и у *Житију краља Драгутина* помен суза увек упућује на покајничке сузе веома жељене од стране оног који моли. Суза је дар Божији, знак да душа пати. О значају покајања, дару суза и могућности спасења кроз приближавање Богу у овим житијима се говори на многим местима. Присутно је ослањање на есхатолошке теме и мотиве, будући да дело Данила Другог садржи највећи корпус есхатолошких идеја, а од Јефрема Сирина први преузима и потребну лексику за обликовање таквих песничких слика (Бојовић, 2003, стр. 164).

Преплитање плачевне и молитвене интонације посебно је истакнуто покајним духом као предусловом спасења. Управо прва етапа човековог духовног настојања јесте довођење душе у стање покајања. Покајање је постојани мотив истинског духовног живота православних хришћана. „Чувајте се да не budete поробљени огреховљеним похотљивостима овога свијета; а ако сте већ пали, онда кајањем спасавајте своју душу- то су граничне мисли духовне равни на којима је постулиран хоризонт-писца монаха; у су естетске пројекције компонента којим се узводи умно виђење“ (Ребић, 1996, стр. 112) Покајање се састоји у унутрашњем одрицању од света и стицању новог устројства ума.

Од самог почетка житија Данило говори о Драгутину као човеку који је пред очима имао смртни час. „Страх од смрти јесте својство природе, које произилази од непослушности, а дрхтање пред смрћу јесте знак неокајаних грехова“ (Лествичник, 2009, стр. 82). Мисао о неминовном часу смрти наводи немили страх на грехољубиву душу, док представа страшног суда након смрти наводи трепет и на душу и на тело. Након пада са коња Драгутин се обраћа Богу свестан свога греха и свега онога што га чека у тренутку смрти. Инспирисан есхатолошким мотивом смрти и пролазности, краљ Драгутин ће у свом унутрашњем монологу указивати на значај покајања, плача и дара суза:

„О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога проживела си у небризи, о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си волела грех. После овога немаш никаква дела у овоме веку. Нема ти спасења, но вечна мука. Мало времена имаш да се покајеш од зала својих, која си учинила, но уздахни и оплакуј себе, и устани од сна очајања свога, од тежине и лености, и подигни ру-

ке своје и повичи из дубине срца ка ономе који те може спасти“ (Данило Други, 1988, стр. 63).

Дар плача и суза један је од највећих божијих дарова. То је дар који је потребан за спасење, он је знак покајања које је прихваћено или се прихвата. Битно је да се разуме да је плач у старој српској књижевности жанр, који у склопу житија, као што је овде случај, има функцију поджанра и једино тако може да се третира. Стога, „средњовековни плач је близак тужбалици и подсећа на елегију, али није ни тужбалица ни елегија, јер се разликује од њих по дубоком осећању покајања. Чак и када њиме доминира туга, то се осећање превазилази надом и вером у царство небеско“ (Бојовић, 2011, стр. 11). Управо осећање покајања, наде и вере, представљају основу плачева у краљевским житијима архиепископа Данила Другог.

Време покајања је ограничено на овај век, када он прође и дође дан страшног суда свако покајање је узалудно. Покајање је прва заповест и основна Христова порука објављена на почетку јеванђеља о спасењу. У току покајања мења се човек у ум, који одговара на позив Господу и напушта постојеће стање греха и смрти. Покајање се у хришћанском искуству сматра другим крштењем, оно је поновно успостављање, оживљавање и обнављање благодети светог крштења.

Сузе које се проливају због грехова у почетку бивају горке, изливају се у бол и замарање духа. Када дар суза у човеку ојача, тада се обузда и унутрашња борба, помисли се стишавају, почиње да делује и умна молитва која храни и увесељава. Тада се сузе из горких претварају у сладострасне. Подвижник увиђа да је ојачао над греховним помислима и у очајању говори: „Одступите од мене сви који чините безакоње, јер услиша Господ глас плача мојега. Услиша Господ мољење моје, Господ молитву моју прими“ (Пс 6, 9–10). „Човек који истински полаже рачуне о својој савести сматра изгубљеним сваки онај дан у који није плакао, макар тог дана учинио и не знам каква добра дела“ (Лествичник, 2009, стр. 80). Краљ Драгутин оплакивао је себе пре времена, молећи се Господу и проливајући сузе, „сваке ноћи постељу своју сузама мочаше“ (Данило Други, 1988, стр. 66). Молитвом која укључује и телесне аспекте, директно је представљена молитвеност онако како је она схваћена у исихастичкој монашкој традицији. „Она спаја ум и тело и заснива се на индивидуалном, личном сусрету човека са Богом“ (Георгијева, 1995, стр. 103). Молитвена традиција у православљу директно је повезана са исихазмом и мистичким искуством богопознања.

Уочава се да су плачевна обраћања краља Драгутина упућена Исусу Христу, који је у директној вези са светлошћу и за чије спознање су потребне „ум-

не очи“. За исихасте је молитва Исусу један од најважнијих облика мољења, а препоручује се кратка Исусова молитва којом се врши концентрација и омогућава силазак ума у срце, што је саставни део пута ка богопознању. Осим тога, исихасти проповедају да се треба спасити именом Исусовим. „Јован Лествичник, као и Макарије Египатски сматрају да се монашка непрестана молитва састоји управо у призивању имена Исусовог, а сећање на Исуса треба да буде спојено са дисањем“ (Мајендорф, 2008, стр. 100–101).

Краљ Драгутин је свестан која је казна за почињене грехове, зато се и плаши онога што следи након смрти. Насупрот праведницима који ће добити вечно блаженство, судбина грешника је везана за вечне муке, за живот у паклу. „Идите од мене проклету у огањ вечни који је приправљен ђаволу и анђелима његовим“ (Мт. 25, 41). Степен мучења неће бити једнак за све, већ ће зависити од моралне искварености, чињења злих дела и сл. Као прави хришћанин, Драгутин истиче своју скромност, он сматра да је недостојан да приступи у Царство небеско, али и позива се на речи самог Господа да ће сваком ко се покаје на време помоћи: „Не доцни Господ с обећањем, као што неки мисле да доцни; него нас дуго трпи, јер неће да ико пропадне, но да се сви покају“ (2 Петар 3, 9).

Житије краља Драгутина је дело у коме је Драгутин представљен као грешник и мученик, који је окајао свој грех. На самрти је забранио да се отвара његов гроб. Гордон Мак Данијел сматра да је Данило искључио Драгутина из било каквог будућег култа, што је било у опречности са уобичајном сврхом хагиографије (Мак Данијел, 1991). Данило Други је са великим даром писца описао покајнички живот краља Драгутина, па је знао да одабере за описивање оне догађаје који чине суштину животне повести.

Оно што је евидентно у житијима о краљици Јелени и краљу Драгутину, огледа се и у трећем владарском житију, *Житију краља Милутина* које, иако краћег обима, обилује преиспитивањима, покајањем, плачем, молитвама и надом у вечни живот. Краљ Милутин је схватио да пролази обличје овог света и да овај живот на земљи ваља испунити вечним, јеванђелским делима. Веома често је казивао молитве и оне су му биле потоводитељ. Сматрао је да све почиње и завршава се молитвом. У његовим молитвама се огледа покајање и жеља за вечним животом. На пример, након победе над непријатељима краљ Милутин изговара молитву. И у овој молитви проназасмо есхатолошке мотиве, тако да можемо закључити да је молитва чин испуњен есхатолошким мотивима. Молитва по својој природи је окренута напред, ка будућности. Молитвеник иште од Господа помоћ, снагу и живот за сутра, за будућност:

„Господе наведи ме на пут Твој и поћи ћу у истини твојој, јер године моје поучаваху се као паучина. Која добра дела живота мога да ти принесем? Са каквом смелашћу да погледам на Тебе, праведног судију? Покајање не стекох, а такође ни суза. Који грех и злоба назва се у овом животу, у чему ја грешни не напредовах? Но, Господе, цару векова, не погуби мене са мојим безакоњима, но пошаљи светлост Твоју и истину Твоју на просветљење мојим мисаоним очима; управи сваки покрет, срца мога на твоје угађање. Пошаљи ми кишу суза, да угасим страсни пламен тела мога, да се не порадуге непријатељ мој због мене. Многих и великих дарова овога живота насладио си ме; но ја недостојни веома повредих заповести Тебе, Бога мога. Какав ће ми суд бити, мени који сам зачет у греху? Која ће ме реч тада избавити, када ти, Бог мој, будеш седео на судишту? Но, о тешко теби, убога душо моја, јер се век твој већ свршава, а ти ниси спремна“ (Данило Други 1988, стр. 127–128).

Једини пут од земље ка небу, једини пут људске душе ка Богу јесу сузе покајања. Покајање је емоционално самопознање, познање и одбацивање себе какви јесмо, да би нас препородио и преобразио Господ који је дошао на Земљу. И Милутин пред очима има страшни суд и страшне муке које чекају човека, зато и позива на покајање и живот проводи у непресушним сузама:

„Подигни се, јадни, да будеш готов пре онога времена, ако си и навикао да чиниш грехе, но ипак подбоди се покајањем, јер те суд чека, мука вечна и огањ неугасими“ (Данило Други, 1988, стр. 134).

Света тајна покајања је помогла краљу Милутину и ослободила његову душу од грехова. Из овог покајног плача, видимо да су се краљу Милутину открила умна виђења. Чак и када прича о политичким збивањима или покретима трупа, Данило у први план жели да извуче унутрашњу личност свог јунака. Милутин се и тада пред нама открива својим питањима и недоумицама, кајањем или страхом пред величином Божјих дејстава. Туговао је покајно, оплакивао своју душу и Исусовом молитвом тражио спасење. Дубоко прожет свешћу да ће Бог судија доћи и да је казна неумитна, Милутин се упушта у драматично самоиспитивање душе и борбу са сопственом слабашћу. Сећање на смрт значи да је одбацио све земаљско и да му је до нечега стало, а то је душа.

Есхатолошки оквир краљевских житија архиепископа Данила Другог је евидентан, те се верује да је овим радом то и показано. Циљ који је постављен на почетку рада је постигнут и предмет истраживања је довео до стварања есхатолошке слике Даниловог дела. Сва Данилова житија одишу кајањем, плачем и молитвом. На основу личности о којима пише, могу да се сагледају два света: свет који тоне у ад и свет који води у живот вечни. Данилове личности

теже и достижу живот у Богу. Данило је у своја дела уткао оне моменте из живота личности када оне спознају свој грех и када желе да се излече од тих рана. Како би се излечили, приступају кајању и молитви са сузама. Данило Други је писац који је у својим житијним остварењима створио један од најлепших ликова покајања у старој српској књижевности. Сам опис „путева покајања, за које се краљица Јелена, Драгутин и Милутин у одређеном тренутку свога живота опредељују, сачињавају у сваком од житија посебну целину.“ (Гаврјушина, 2007, стр. 219). Свакодневни живот Данилових јунака је препун искушења и условљен многим греховима. Стога се они боре да изађу из овоземаљског времена како би спасли своју душу. То чине кроз дуге унутрашње монологе и сам „садржај и стил ових монолога, као и карактер ритмичких јединица које их сачињавају, сведоче о томе да се ту Данило највише служио делима византијске химнографије и да му је Покајни канон преподобног Андрије Критског најважнији извор надахнућа.“ (2007, стр. 220). Данило Други се у својим молитвама служио и молитвама пред причешће. И то није случајно, јер се, управо у молитвама пред причешће посебно наглашава да не треба да се причести онај ко није достојан те свете тајне.

Данилова житија представљају нови израз једне у „суштини старе тежње наше средњовековне цивилизације: да се историја државе посматра симетрично у односу државног према црквеном; да се доследно спроведе паралелизам између култа династије и култа аутокефалне цркве, али да се у томе паралелизму подвуче духовно водитељство цркве, њених идеала, њених погледа на свет и њеног система вредности.“ (Богдановић, 1997, стр. 232). Архиепископ Данило Други у свом делу слави победу духовног над материјалним, овоземаљским и световним.

Извори

Анџологија њлача. (2011): Приредио Драгиша Бојовић. Београд: Просвета.

Библија или Свето њисмо Сџароџа и Новоџа Завјетџа. (2004). Београд: Југословенско библијско друштво.

Данило Други. (1988). *Животџи краљева и архиепџискоџа срџских, Службе.* Београд: Просвета, Српска књижевна задруга.

Литература

Богдановић, Д. (1997). *Сџудије из срџске средњовековне књижевности.* Београд: Српска књижевна задруга.

- Бојовић, Д. (2004). *Српска есхатолошка књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије.
- Бојовић, Д. (2003). *Свети Јефрем Сирин и српска црквена књижевност*. Ниш: Центар за црквене студије.
- Гаврјушина, Л. (2007). „О понеким уметничким начелима у владарским житијима архиепископа Данила Другог“. У: *Манастир Бањска у доба краља Милутина*. (стр. 219–228). Ниш: Центар за црквене студије. Косовска Митровица: Филозофски факултет.
- Георгијева, В. (1995). *Философија исихазма*. Ниш: Градина.
- Костић Тмушић, А. (2007). *Молитва у српској црквеној књижевности*. Ваљево: Књиготворница Логос.
- Костић Тмушић, А. (2015). „Истраживање српске рецензије дела Светог Јефрема Сирина.“ У: *Црквене студије*. Година 12, број 12. (стр. 35–42). Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Лествичник, Ј. (2009). *Лествица*. Младеновац: Мирдин.
- Мак Данијел, Г. (1988). „Предговор“. У: *Животи краљева и архиепископа српских: Службе*. (стр. 9–24). Београд: Просвета; СКЗ.
- Мак Данијел, Г. (1991). „Генезис и састављање Даниловог зборника“. У: *Архиепископ Данило и његово доба*. Београд: САНУ.
- Мајендорф, Ц. (2008). *Византијско бојословље: историјски токови и догматске теме*, Крагујевац: Каленић.
- Мијач, Б. (1988). *Есхатологија, наука о последњим збивањима историје*. Београд: „Православље“, издавачка установа Српске патријаршије.
- Павловић, М. (2000). *Огледи о народној и старој српској поезији*, Београд: Просвета.
- Петровић, Д. (1988). „Песнички родови архиепископа Данила“. У: *Животи краљева и архиепископа српских: Службе* (стр. 25–44). Београд: Просвета; СКЗ.
- Ребић, Ч. (1996). *Естетика унутрашње и умна виђења*. Приштина Институт за српску културу.
- Сирин, Ј. (2014). *Моливе и беседе прейодобној Јефрема Сирина*, Крагујевац: АзБуки.

ALEKSANDRA S. KOSTIĆ T MUŠIĆ

University of Priština with temporary Head-Office
in Kosovska Mitrovica, Faculty of Philosophy

ESCHATOLOGICAL FRAMEWORK OF ROYAL HAGIOGRAPHIES
WRITTEN BY ARCHBISHOP DANILO II

Summary

Eschatology, as a doctrine about end of times, occupies a prominent place in Old Serbian Literature. One of the greatest representatives of the eschatological in the Medieval period is Archbishop Danilo II, who in his work pays special attention to the motives of repentance and mourning of soul.

This work, *Eschatological Framework of Royal Hagiographies Written by Archbishop Danilo II*, has for its goal to show how eschatology influenced the development of Old Serbian Literature and to which extent the writers of that period used eschatological motives in their works. In the case of *Hagiographies of Kings* written by Archbishop Danilo II, we will present various aspects of penitence. All the figures Danilo II writes about contritely mourned and expiated their sins. Work of Danilo II can be understood, if one delve into the essence of repentance; what reasons led to repentance, how a person feels and experiences own sin and how and in which way a person wants to cleanse own soul.

Namely, literary creation of Danilo II is the source of eschatological themes and motifs, and represents a challenge and also a responsibility to approach towards studying this problem.

Keywords: Old Serbian Literature, eschatology, Danilo II, hagiographies.